

УДК 930.1.(477-25)(18/19)

НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ДІЯЛЬНОСТІ “КИЇВСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ” ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ. В ІСТОРІОГРАФІЇ

Наталія БОСЕНКО (Кіровоград)

У статті здійснюється аналіз національного контексту діяльності “Київської історичної школи” другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. в українській та зарубіжній слов’янській історіографії.

Ключові слова: історична школа, інституціоналізація науки, національна історіографія.

В статье осуществлен анализ национального контекста деятельности “Киевской исторической школы” второй половины ХІХ – нач. ХХ ст. в украинской и зарубежной славянской историографии.

Ключевые слова: историческая школа, институционализация науки, национальная историография.

Analysis of national context of activity of Historical School of the second half of ХІХ century and beginning of ХХ century in Ukrainian and foreign slavonic historiography is carried out.

Key Words: historical school, institutionalisation of science, national historiography.

Процес інституціоналізації науки на східнослов’янських теренах другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. проходив під егідою ідеологічних спрямувань і мотивацій, що виразно позначилося на характері утвердження історіографічних течій, напрямів та неформальних творчих об’єднань у межах історико-наукових шкіл при провідних університетах Російської імперії. Один з найбільш впливових ідеологічних чинників, що зумовив процес еволюції східнослов’янської історіографії, пов’язаний з національним спрямуванням у діяльності наукових осередків, оскільки саме він визначив головні концептуальні ідеї виняткової більшості відомих східнослов’янських істориків, творців національних історіографічних доктрин.

У цьому контексті один з важливих аспектів діяльності на ниві української історичної науки пов’язаний з організацією “Київської історичної школи”, першої національної історичної школи на східнослов’янських теренах. Ця проблема не знайшла адекватного пояснення та інтерпретації в історіографії насамперед через методологічні неузгодження й невизначеність самого поняття “історична школа” взагалі, а крім того, приниженням і замовчуванням ролі М. Іванишева й В. Антоновича як організаторів історичної науки в Україні. Тим часом процес зародження й еволюція київської наукової традиції історичних досліджень, започаткованої М. Іванишевим і трансформованої Антоновичем у рамках неформального

об'єднання українських істориків, що за всіма параметрами відповідає статусу “історичної школи”, має достатню літературу для певних історіографічних узагальнень.

Традиція вживання поняття “історична наукова школа” сягає першої половини ХІХ століття й тісно пов'язана із загальним станом розвитку тогочасної європейської історіографії, яка, створивши багату джерельну основу, приступила до синтезу національних історій.

Розроблені Ф. Савіні та вдосконалені іншим класиком німецької історіографії Л. Ранке канони розгортання досліджень у рамках неформального наукового об'єднання, що все частіше отримувало назву “історико-наукова школа” з додаванням імені її засновника, були сприйняті й перенесені на східнослов'янський ґрунт у 40-х роках ХІХ століття їхнім учнем і науковим послідовником М.Д.Іванишевим, одним з фундаторів української історичної науки. Хоч у працях Іванишева відсутнє чітке узагальнення поняття “наукова школа”, спектр його діяльності як у Київському університеті, так і в рамках Київської археографічної комісії вказує на те, що він розумів його переважно в контексті використання спільної техніки наукового дослідження та джерельної бази [1, с. 136].

На відміну від Іванишева, його колега по університету й Київської археографічної комісії М.О.Максимович, що теж стояв біля витоків першої наукової організації вітчизняних істориків, інтерпретує поняття “історична школа” як “напрямок теоретичної думки і систему поглядів на проблему” [2, с. 11].

Але ні Іванишев – науковий засновник “Київської історичної школи”, ні Максимович – духовний її натхненник, працюючи переважно в руслі загальноросійських наукових потреб, не прагнули до виділення й локалізації цього поняття в контексті розвитку української національної культури. Перша спроба поєднати зміст поняття “наукова школа” з українознавством була зроблена відомим польським істориком і літератором Михайлом Грабовським. У трактаті “O skole ukraińskiej poezyi” він зазначив установлення “особливої (osobnej) української школи, яка взяла за предмет своєї творчості (swoich utworów) історію цієї землі, висвітлює дух і барви, властиві українському епосу, єднає все це з найдосконалішими покладами самородної слов'янської культури” [3, с. 37]. Дефініції Грабовського стосовно “української школи” як своєрідного культурно-наукового феномена були сприйняті відомим російським етнографом та істориком літератури О.М.Піпіним, котрий інтерпретує це поняття в досить широкому контексті як “об'єднання ідейно-національного гатунку попередників більш широкого руху умів в українському питанні” [4, с. 318 – 319].

У другій половині ХІХ століття в результаті науково-педагогічної діяльності М.Д.Іванишева, а згодом його учня й наукового послідовника В.Б.Антоновича, у Київському університеті була підготовлена ціла плеяда талановитих дослідників, що розпочали інтенсивну публікаторську діяльність

у сфері “западно-русской” історії та “історії “западно-русского права”. Це викликало занепокоєння в середовищі польських науковців, що звикли дивитися на українську історію як на свою регіональну. Після виходу у світ перших томів іванишевського “Архива Юго-Западной России” в польській публіцистичній та історичній літературі заговорили про наявність у Києві своєрідного антипольського інтелектуального центру. Юліан Бартошевич, помістивши на сторінках польського біографічного видання статтю про М.Д.Іванишева під назвою “Видавець польських джерел”, увів у подальший літературно-полемічний ужиток поняття “Київська історична школа”, зазначивши, що вона складає “тенденційно-політичний напрям в історичній науці, інспірований російським урядом для приниження польського елементу в краї” [5, с. 736]. У цьому контексті поняття “Київська історична школа” стає звичним атрибутом польської історіографії, вживається навіть у рецензіях на видання київських науковців, написаних навіть такими її метрами, як Т.Корзон і О.Яблоновський [6; 7].

Переважно негативне ставлення до “наукової школи”, характерне для польської історіографії, а також постійні звинувачення українських істориків у політичній корпоративності призвели до того, що останні спочатку всіляко заперечували сам факт існування “Київської історичної школи”. Таку позицію, зокрема, зайняв навіть її основоположник Володимир Антонович, який у запалі полеміки з Т.Корзоном виступив проти власної належності до неї, стверджуючи, що “Київська історична школа” є “плодом воображення г. Корзона” [8, с. 162].

По суті, позицію Антоновича поділяв і його учень М.Грушевський, який уникав афішувати свою належність до “Київської історичної школи”, практично обминаючи цю проблему в історіографічних дослідженнях. В одному з історіографічних оглядів до історії “України-Руси” М.Грушевський прямо називає “Київську історичну школу” “містичною” [9, с. 568]. Ця зовсім невиразна оцінка “Київської історичної школи” М.Грушевським ймовірно впливала з його не зовсім прихильного ставлення до Київського університету, котрий він розглядав як офіційну установу, що мала на меті обрусіння українського народу. У написаній при безпосередній участі М.Грушевського розвідці С.Томашівського про наукову діяльність В.Антоновича “Київська історична школа” характеризується як “анахронізм” чи “непорозуміння” [10, с. 483]. “Звісно, – пише далі Томашівський, – Антонович мав учнів, давав їм науковий провід, під його боком виросло нове покоління істориків, та при тім ніякої школи (в розумінні якогось одноцільного історичного напрямку) не заснував, ані не мав учнів в тім розумінні, оскільки нема між його учнями таких характерних спільних прикмет, щоб оправдати думку про якусь спеціальну історичну школу” [10, с. 484]. Тим більше, – повторює Томашівський сентенцію Т.Корзона і

В.Смоленського, – “школи приносять науці більше шкоди, як користі” [10, с. 485].

Подібні оцінки характеру “наукової школи”, зокрема, викликали принципові заперечення цілого ряду учнів Антоновича. Один з представників старої генерації В.Щербина в “Спогадах про Антоновича” виділив організаційний аспект діяльності Антоновича, зазначивши, що навколо нього завжди гуртувалися учні, які виявляли особливу зацікавленість “южнорусской” історією. Із числа перших його вихованців у цьому напрямі він називає М.П.Дашкевича, О.І.Левицького, І.М.Каманіна, Я.М.Шульгіна й В.П.Науменка. “Саме з них, – констатує В.Щербина, – поступово починається складання “Київської історичної школи” Антоновича” [11, с. 56]. Тезу про “Київську історичну школу Антоновича” поділяє і ще один “національно-свідомий” вихованець історика А.Верзилов, який стверджує, що “кафедра в прямому значенні слова і переносному розумінні – любов до юнацтва, доступність В.Б.Антоновича послугували виправдовуванням цілої школи істориків й археографів, що утворювали свої вже школи, створювали кафедри й навчальні заклади” [12, с. 105].

Думки осередку київських істориків про роль Антоновича в організації історичної школи при університеті узагальнив М.Довнар-Запольський. Він оцінює історичну школу тільки в позитивному контексті, оскільки саме в ній початківці отримують від свого вчителя напрямок своїх праць у плані визначення мети й теми, сприймають науковий метод і тією чи іншою мірою ідейне розуміння наукового завдання. Довнар-Запольський ставить питання про міру зв’язку Антоновича з працями його учнів, і відповідно, чи становлять ці дослідження щось спільне, іменоване науковою школою, чи ці праці мають випадковий характер. Він вважає, що школу Антоновича не потрібно зв’язувати лише з його професорською діяльністю і медальними темами, оскільки частина “обласницьких тем” була написана (наприклад, праці В.Ляскоронського, І.Голубовського) після закінчення університету. Але навіть у них зв’язок ідей учителя та учнів зрозумілий кожному, хто знайомий з літографованими виданнями лекцій Антоновича початку 80-х років. Серед головних об’єднувальних критеріїв історичної школи Антоновича Довнар-Запольський виділяє “особливі методологічні прийоми, які використані в працях, так що навіть розміщення наукового матеріалу являє собою певну однорідність” [13, с. 36].

Концепція Довнар-Запольського стосовно “Київської історичної школи” була поглиблена В.І.Пічетою, який виділив кілька, на його думку, характерних рис цієї неформальної наукової організації. Серед них: а) тематична єдність досліджень (українознавство) і б) спільність методики дослідження (документалізм, критицизм, реалізм). Пічета також наголошує на важливість педагогічно-комунікаційної функції творця історичної школи [11, с. 47].

У другій половині 20-х років минулого століття намітилися дві найбільш типові тенденції в підході до інтерпретації поняття “Київська історична школа”. Одна з них продовжувала лінію М.Грушевського і С.Томашівського стосовно характеру історичної школи. Речником цієї теорії став Дмитро Дорошенко, який веде мову про “Київську історичну школу” переважно в контексті навчально-педагогічного об’єднання. “Говорячи про школу Антоновича, – констатує він, – не треба це розуміти в тім смислі, що він виховує таких своїх учнів та наслідувачів, які б, перейнявши його методи, засвоїли також і його загальні погляди і потім розвивали їх та удосконалювали у своїх власних працях. *Такої школи Антонович не творив.* Зате він зумів організувати надзвичайно широке дослідження української історії своїми учнями, поставивши їм завдання, давши їм теми й керуючи їх першими кроками на дослідницькому полі. Він не в’язав їх своїми власними – в тім числі й національними поглядами: це видно хоча б з того, що з його наукової школи виходили деякі дослідники, що потім виявили себе людьми далеко відмінних національно-громадських поглядів. Але всіх їх зумів Антонович надихнути любов’ю до наукової праці і обернути їхній хист на досліди на полі української історії” [14, с. 161].

Погляди М.Грушевського на “Київську історичну школу” позначилися також на О.Гермайзе, який чи в не найкращому з усього, що написано про наукову спадщину Антоновича, історико-аналітичному есе, хоч і не заперечує факт її існування, але по суті ухиляється від розгляду проблем, мимохідь указавши лише на ту позитивну роль, яку ця наукова організація відігравала в системі “зв’язаності і спадкоємності подальшої української історіографії” [15, с. 33].

Зовсім іншу, принципову позицію щодо “Київської історичної школи” зайняв Д.І.Багалій. Критикуючи Грушевського за нівеляцію ролі школи Антоновича в його професійному ставленні, він доходить висновку, що “Грушевський явився в свій час окрасою цієї школи, але вийшов, як і всі інші, з цієї школи” [16, с. 167]. Саме поняття “наукова історична школа” Багалій розуміє досить широко, підкреслюючи, що “київських істориків об’єднував документалізм і в певній мірі спільність ідеології (федералізм і т.п.)” [17, арк. 247]. На основі цих критеріїв Багалій кваліфікує “Київську історичну школу” як “документальну” і вважає, що вона склалася як з учнів Антоновича, так і почасти зі сторонніх осіб, об’єднаних спільним науковим інтересом до вивчення історії України (переважно Правобережної) і спільною архівною базою (Київський центральний архів давніх актів) [17, арк. 247].

Багалій стверджує, що вплив Антоновича на зміст праць учнів позначився, окрім методології, і в тому, що автори їх вносили у свої праці археологічний, історико-географічний та етнографічний матеріал, якого “потребувала краєва метода дослідження” [18, с. 20].

Потрібно зауважити, що у зв'язку з поживанням українського національного руху напередодні Першої світової війни “Київська історична школа” розглядалася переважно в політичному контексті, особливо коли оцінка виходила з табору російської суспільно-політичної літератури. Таким прикладом може слугувати праця київського українофоба С.Щоголева, в якій він стверджує, що Антонович як лідер українських сепаратистів цілеспрямовано витворив “лабораторію, звідки поповнювалися лави українства новими працівниками. За таку лабораторію довгий час були приватні курси української історії, що їх конспіративно викладав Антонович у себе, у приватному приміщенні для молоді. Найвидатніші із “слухачів” опинялися на кафедрах, інші, як В.Науменко, поширювали освіту в середніх школах, треті стояли за душепасторів, за публіцистів, за народних учителів...” [19, с. 34 – 35].

У радянській історіографії ставлення до “Київської історичної школи” було двояке. З одного боку, сам факт її існування не викликав принципових заперечень, але, з іншого боку, це поняття трактувалося переважно в негативному ракурсі, як об'єднання буржуазно-націоналістичних істориків [20, с. 35].

В українській історіографії інтерес до проблеми виявляють переважно дослідники діаспори. Саме в працях О.Оглобина, Л.Винара, О.Пріцака помітний найбільший прогрес у підході до визначення ролі й місця “Київської історичної школи” в системі розвитку історичної науки в Україні здекларовано інструмент наукової школи як фактор тяглості історіографічного процесу. О.Оглоблін, відмічаючи науково-організаційний хист Антоновича, підкреслює, що саме від розбудованої ним “Київської історичної школи” “пішла вся новітня українська історіографія” [21, с. 205]. Щодо об'єднувальних критеріїв для визначення цього історіографічного явища, то тут, на думку Оглобина, на перше місце потрібно ставити не лише історико-нарративний, але й методологічний аспект. У зауваженнях на “Нарис української історіографії” Д.І.Багалія він, зокрема, констатує: “Київська школа склалася під впливом документального характеру їхніх робіт, що в їх основу покладені були головне архівні матеріали, але не виключено, що об'єднувала їх в певній мірі і народницька ідеологія й відповідна методологія дослідів” [17, арк. 255]. Праці учнів Антоновича “створили наукові підвалини для синтезу українського середньовіччя – історії княжої України, – і без них була б неможлива ні наукова схема історії, створена Михайлом Грушевським, ні його капітальна “історія України-Руси” [21, с. 207].

Тези О.Оглобина стосовно “Київської історичної школи” поділяє його учень Л.Винар. “Школу документалістів, – пише він, – в головній мірі об'єднувала їхня історична тематика, що у великій мірі базувалася на джерельнім дослідженні історії Правобережжя, а також методологія історичного дослідів” [22, с. 27]. Л.Винару належить також спроба визначити

найбільш типові критерії для оцінки поняття “історична школа”. Найважливішим з них він схильний уважати наявність в основі діяльності школи певної історіографічної концепції [23, с. 118].

Дещо іншу позицію щодо “Київської історичної школи” займає О.Пріцак. Насамперед, він цілком слушно стверджує, що процес її творення тривав майже сорок років і не може розглядатися як одноразовий акт, пов’язаний лише з іменем Антоновича. “Київську історичну школу, – констатує він, – задуману Максимовичем, а остаточно оформлену В.Антоновичем, слушно підкреслити в науці назвою українська документальна історична школа” [24, с. 100]. Саме поняття “наукова історична школа трактується Пріцаком виключно в позитивному аспекті, як прояв у розвитку “чистої, а не прикладної, просвітницького (чи партійного) типу науки” [24, с. 92]. У цілому досить слушні спостереження О.Пріцака стосовно характеру постановки наукової історичної школи обмежені, на наш погляд, лише тим, що мають переважне ставлення до її класичного зразка – школи лідерного типу, щоправда, найбільш поширеного, але все-таки не єдиного в історичній науці (згадаймо, наприклад, історичні школи безлідерні, методологічно-комунікаційного гатунку і т.п.).

В останні роки тема “Київська історична школа” привертає особливу увагу з боку істориків історичної науки. Свідченням цього є поява перших монографічних праць брянського дослідника С.І.Михальченка, який під школою Антоновича розуміє “не всіх учнів Антоновича і навіть не всіх, що працювали над історією України, а лише одинадцять осіб, які написали дослідження з історії окремих земель давньої Русі” [25; 26].

Нові можливості для більш чіткої ідентифікації “Київської історичної школи” продемонстровані в дослідженнях сучасних українських істориків Г. Мернікова, В. Ващенка, О. Кіяна [27; 28; 29]. На їхнє переконання, “Київська історична школа”, незважаючи на наявність у ній ідейно-політичних розбіжностей, не може вважатися суту академічним об’єднанням і є національно-українською за задумом і духом. Саме дослідження цього аспекту проблеми поряд з методологічним і науково-тематичним спрямуванням у діяльності школи може дати правильне тлумачення категорії “Київська історична школа” та визначить її справжнє місце в розвитку як східнослов’янської, так й української національної історіографії другої половини XIX – поч. XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пичета В. И. Введение в русскую историю (источники и историография). – М., 1922. – 174 с.
2. Максимович М. А. Откуда идёт русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским // Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. I. – С. 8 – 92.
3. Grabowski Michał. O szkole ukraińskiej ... // Pisma M. Grabowskiego. – Wilno, 1840. – 114 s.

4. Пыпин А. Н. Эпизоды из литературных отношений малорусско-польских. – Спб., 1886. – Т. 1. – 790 с.
5. Encyklopedia powszechna. – 1863. – Т. XII. – 870 s.
6. Korzon Tadeusz. Działalność naukowa J. Lelewela // Kwartalnik historyczny. – 1897. – Zeszyt 2. – S. 122 – 174.
7. Korzon Tadeusz. Nowa książka o Koliszczynie // Kwartalnik historyczny. – 1892. – Zeszyt III. – S. 527 – 536.
8. Антонович В. Б. Несколько слов г. Корзону // КС. – 1893. – Кн. 1. – С. 161 – 166.
9. Грушевський М. Історія України-Руси: В II т. 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8. – 856 с.
10. Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXIII. – Кн. 1. – С. 38 – 56; Кн. 2. – С. 261 – 280; Кн. III. – С. 458 – 485.
11. Щербина В. Воспоминание о В. Б. Антоновиче // ЧИОНЛ. – Кн. 21. – Вып. 1 – 3. – К., 1909. – С. 52 – 57.
12. Верзилов А. Воспоминания об В. Б. Антоновиче // Труды Черниговской губернии Ученой комиссии. – Вып. VI. – Чернигов, 1908. – С. 86 – 105.
13. Довнар-Запольский М. В. Исторические взгляды В. Б. Антоновича // ЧИОНЛ. – К., 1909. – Кн. 21. – Вып. 1–2. – С. 22 – 37.
14. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942. – 168 с.
15. Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 17 – 32.
16. Багалій Д. І. Грушевський і його місце в українській історіографії. Історико-критичний нарис // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160 – 217.
17. Багалій Д. І. Нарис української історіографії за доби феодалізму та доби капіталістичної. – ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 11049. – Арк. 1 – 337.
18. Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – 662 с.
19. Щеголев С. Современное украинство, его происхождение, рост и задачи. – К., 1908. – 104 с.
20. Коваленко Л. А. Історіографія історії УРСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983.
21. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Студії з історії України. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – С. 201 – 218.
22. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича // УІ. – 1966. – №№ 3–4. – С. 26 – 32.
23. Винар Л. Силуети епох: Михайло Грушевський. – Дрогобич: Відродження, 1992. – С. 91 – 136.
24. Пріцак О. Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського // Чому катедри українознавства в Гарварді? – Кембрідж – Нью-Йорк, 1973. – С. 90 – 102.
25. Михальченко С. И. Киевская школа в Российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). – М., “Прометей”. – Брянск: Из-во БГПУ, 1997. – 228 с.
26. Михальченко С. И. Киевская школа: очерки об историках. – М.–Брянск: Из-во БГПУ, 1994. – 97 с.
27. Мерніков Г. І. Школи в українській історичній науці другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.: Проблеми теорії та історіографії. – Автореф. дис. канд. іст. наук. – Д.–К., 1997. – 17 с.

28. Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки др. Пол. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський). – Дніпропетровськ, 1998. – 140 с.

29. Кіян О. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича // УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 159 – 174.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Босенко Наталія Петрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми східнослов'янської історіографії другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.